

Томіленко Л. Розвиток семантичної структури українського дієслова (на матеріалі I–V томів Словника української мови у 20 т.) / Людмила Томіленко // Мандрівець. – 2016. – № 1. – С. 86–89.

УДК 811.161.2:81'37

Людмила Томіленко

Розвиток семантичної структури українського дієслова

(на матеріалі I–V томів Словника української мови у 20 т.)

У статті описано процес розвитку семантичної структури сучасного українського дієслова. На основі порівняння дієслівних статей тлумачних словників різних часових періодів розглянуто появу нових (або пропущених раніше) значень. З'ясовано стилістичні особливості дієслів із новою семантикою.

Ключові слова: дієслово, семантична структура, значення, тлумачення, Словник української мови у 20-ти томах, Словник української мови в 11-ти томах.

Провідну роль у поповненні сучасного словника української мови, крім морфологічного словотвору, запозичень, відіграє також лексико-семантична (або семантична) деривація, на основі якої розширюється семантичний обсяг лексем. Питанням семантичної еволюції слів присвячено чимало праць українських і зарубіжних дослідників, зокрема Р. А. Будагова, В. Г. Гака, Д. М. Шмельова, В. М. Русанівського, В. П. Даниленко, Л. О. Кудрявцевої, Л. А. Лисиченко, О. Г. Муромцевої, Ж. П. Соколовської та інших. На сучасному етапі розвитку української мови семантичні інновації вивчають такі українські вчені, як О. О. Тараненко, М. П. Кочерган, О. А. Стишов, І. А. Самойлова, Д. В. Мазурик, Ж. В. Колоїз та багато інших.

Реагуючи на імпульси змін, які надходять з історично змінюваного середовища, мова відповідає перебудовою своєї системи: «Свідомий тиск суспільства на розвиток мови відбувається шляхом зміни соціальної функції лінгвемі й цілеспрямованого пристосування її до функціонального навантаження в суспільстві» [1, с. 316]. Дія суспільного чинника перебуває в

органічному зв'язку із внутрішніми законами мови, оскільки, як зазначають дослідники, «...якими б численними не були приклади реакції лексико-семантичної системи української мови на «соціальне замовлення», ... визначальними факторами семантичного розвитку залишалися причини внутрішнього характеру, що лежать в основі саморозвитку мови» [2, с. 103]. Розвиток лексико-семантичної системи відбувається за певними закономірностями, пов'язаними з її організацією. До внутрішніх чинників лексичної динаміки відносять мовні антиномії – ті закони, яким підпорядкована система мови. Саме вони спричиняють зміни в семантиці слова, розширення меж його значеннєвого функціонування. «Джерелом еволюції, – за словами В. М. Русанівського, – є ті суперечності, які виникають у системі через невідповідність між значенням слова (сукупність його семем) і його значимістю (синтагматичними можливостями), а внаслідок цього через постійне напруження рівноваги її компонентів» [3, с. 62].

На думку О. А. Стишова, основними чинниками, що зумовлюють виникнення нових значень у словах, є такі: 1) постійний розвиток мовної семантики в процесі активного функціонування мови (пошук нових номінацій, а також виражально-зображальних засобів); 2) ментально-психологічні, асоціативні закони мовсприймання кожного народу; тільки йому притаманна мовотворчість; 3) ситуативність мовлення і контекстуальна взаємопов'язаність слів; 4) активізація індивідуально-авторської мовотворчості; пошук незвичної сполучуваності слів та ін. [5, с. 210].

Нині основними джерелами, за яким можна простежити розвиток семантичної структури певного слова й інші (лексико-граматичні, правописні тощо) зміни, є тлумачні загальномовні словники різних часових періодів, адже вони «... є джерелом величезного інформаційного та культурного ресурсу...» [4, с. 7], «... найвищими досягненнями кожної національної лексикографії, і там, де такі словники створено, вони фактично набувають статусу національного надбання» [4, с. 8].

Цього року підготовлено до друку вже шостий том академічного Словника української мови у 20-ти томах (СУМ-20). За основу 20-томної праці взято Словник української мови в 11-ти томах (СУМ-11), а розширено нове джерело за рахунок: 1) окремих лексем і стійких сполучень слів, що функціонували в літературній мові, але з певних причин не ввійшли до складу СУМа-11; 2) нових лексем та значень, стійких словосполучень, які виникли за період між створенням цих двох Словників – загальноживаної, термінологічної та іншої лексики (питомої й запозиченої).

Як зазначено вище, у реєстрі СУМа-20 наявні не лише нові слова, а й зафіксовано значення, які утворилися в мові після розпаду СРСР та проголошення незалежності Української держави або були пропущені з певних причин під час укладання одинадцятитомного словника. За нашими спостереженнями, розвиток семантичної структури найхарактерніший для дієслів та іменників, менше – для інших частин мови.

Отже, *мета* дослідження – на основі порівняння з 11-томником виявити зміни в семантиці дієслівної лексики, що міститься в реєстрі I – V томів (оскільки вони вже є в паперовому вигляді й читачі мали змогу ознайомитися з ними) Словника української мови у 20-ти томах

Актуальність обраної теми є беззаперечною, оскільки рухлива, найбільш залежна від різноманітних зовнішніх чинників лексико-семантична система вимагає від лінгвістів, зокрема й лексикографів, швидкого реагування на зміни, що відбуваються в ній, і відповідної фіксації цих перетворень.

Для того щоб полегшити процес відбору потрібної лексики, використано не паперові носії, а інструментальний комплекс «СУМ» (ІК СУМ), у який входять комп'ютерні версії Словника української мови в 11-ти томах і Словника української мови у 20-ти томах, що є аналогами друкованих джерел.

Перші п'ять томів СУМа-20 і відповідні діапазони СУМа-11 містять понад сім тисяч дієслів, із яких нових (доданих у СУМ-20) – близько трьох тисяч. Крім того, у значній частині дієслівної лексики спостерігається розширення семантичної структури. На основі проаналізованого матеріалу можна

стверджувати, що найчастіше в дієслівних лексем з'являються розмовні та переносні значення, менше термінологічні, жаргонні й фамільярні. Частина дієслів зазнає також детермінологізації, тобто виходить за межі термінологічного вживання, зазвичай і змінюючи свою семантику.

Для підтвердження зробленого висновку простежимо розвиток семантичної структури сучасного дієслова на конкретних прикладах. Оскільки дієслівні статті розглянутих томів 20-томного словника містять найбільше переносних і розмовних значень (які досить часто поєднуються в одній статті, тобто слова мають дві ремарки – *перен.*, *розм.*), то з них і почнемо опис.

Так, наприклад, дієслово вишкварювати із зафіксованим у СУМі-11 тлумаченням «витоплювати жир із сала» поповнилося двома переносними, розмовними значеннями: «пристрасно, азартно, з особливою силою робити що-небудь (*На одній [футболці] вишкварював оркестр якихось патланів, на другій хизувалася зеленоока смаглява красуня, третя була чиста, голуба й чиста. Едик вибрав третю* (Ю. Мушкетик)) і «пекти, палити (про сонце, спеку)» (*Тепер сонечко піднялося, вишкварює ультрафіолетом по-гірському, сильно* (із журн.)) [ІК СУМ]. Так само лексема заарканювати (заарканити) зі значенням «ловити арканом; накидати аркан на шию» розширила свою семантику завдяки переносному, розмовному значенню «підловлювати, спокушати, змушувати кого-небудь робити що-небудь» (*– Не встигнеш глянути, а він [пан] тебе заарканить, у ревізький реєстр впише – і станеш ти кріпаком* (Б. Левін)) [ІК СУМ]. Лексема забуксувати «почати буксувати» збагатилася переносним значенням «зупинитися в роботі» (*Назавтра майор Пономарьов звалив на мої плечі стільки роботи у відділі, що я враз застопорився. А згодом і забуксував* (О. Шугай)) [ІК СУМ].

Значно змінилася порівняно із СУМом-11 дієслівна стаття зажувати, у яку, крім трьох нових (двох розмовних і одного переносного) значень, додано ще дієслово недоконаного виду *зажовувати*.

Порівняймо:

СУМ-11	СУМ-20
<p>ЗАЖУВА́ТИ, ую, уєш, док. Почати жувати. <i>Потягнулися [діти] до хліба, пожадливо зажували</i> (Збан., Сеспель, 1961, 268) [ІК СУМ].</p>	<p>ЗАЖО́ВУВАТИ, ую, уєш, недок., ЗАЖУВА́ТИ, ую, уєш, док. 1. тільки док. Почати жувати. <i>Потягнулися [діти] до хліба, пожадливо зажували</i> (Ю. Збанацький). 2. що, розм. Заїдати щось чим-небудь. <i>Зажовуючи те пиво дешевою піною з тунцем, вони [хлопці] навіть не підозрювали, що над ними нависав штраф розміром у 6 євро</i> (І. Карпа); <i>Роман швидким рухом перекинув чарку, зажував гарячий ковток огірком й покійрно поплентувався [поплентався] до кімнати</i> (І. Роздобудько). 3. що, перен. М'яти, жмакати (про папір, плівку і т. ін. у пристроях), зупиняючи роботу. <i>Іноді магнітофон зажовував плівку, і з динаміків звучала повна абракадабра</i> (із журн.); ... // безос. <i>Якщо папір зажувало у принтер, зблимає індикатор помилки на панелі керування</i> (з наук.-техн. літ.). 4. що, розм. Вимовляти слова, фрази і т. ін. нерозбірливо. <i>Для репера важливо мати розбірливу вимову, щоб не зажовувати і не ковтати слова</i> (з газ.) [ІК СУМ].</p>

Дієслівна стаття відфільтровувати (відфільтрувати) з двома тлумаченнями: «фільтруючи, відокремлювати» та «фільтруючи, очищати» – поповнилася ще одним переносним значенням «відділяти, відокремлювати кого-, що-небудь від інших за певними ознаками» (*Суддівська бригада відфільтровувала слабких артистів* (із журн.); *За допомогою простих дій миші можна швидко відфільтрувати дані, залишивши на екрані тільки те, що необхідно бачити або друкувати* (з наук. літ.)) [ІК СУМ]. Слово забурлити «почати бурлити» розширило структуру на основі переносного значення «почати виявлятися на повну силу; почати інтенсивно розвиватися» (*Саме при ньому, Юстиніанові, забурлило .. життя, стали можливими дискусії між вченими-філософами і вченими-богословами, між .. істориками і географами* (Д. Міщенко); *В мені забурлила така енергія, наче я перетворився на прогрітий мотор джипа десь в африканській савані* (Любка Дереш)) [ІК СУМ]. Два переносні значення розширили семантичну структуру дієслова заковтувати

(заковтнути). Від первинної семантики «ковтати що-небудь» на основі метафоричного перенесення з'явилося значення «захоплювати, поглинати кого-, що-небудь» (*Шинки, пивні комори, харчівні поодчиняли двері, заковтують приїжджий люд* (Ю. Мушкетик); *Косилка закрутила своїми металевими зубами, заковтуючи в свою пащеку чергову порцію народного врожаю* (С. Жадан)) [ІК СУМ] і «вислуховувати що-небудь неприємне, образливе без протесту чи заперечень» (*Навіщо заковтувати, як особисту образу, гіркі та незручні запитання, хто відповідь на них?* (із журн.)) [ІК СУМ].

Зафіксовано в СУМі-20 розмовні значення, наприклад, у таких словах, як *заморочуватися (заморочитися), захищатися (захиститися)*. Від первинної семантики дієслова заморочуватися (заморочитися) «через турботи, клопіт, утому та ін. втрачати здатність правильно, розумно діяти, думати, сприймати що-небудь» утворилося друге значення «занадто перейматися чимсь, турбуватися про щось» (*Я раптом думаю, що насправді дощ не такий вже й холодний, нормальний дощ, .. падає собі, куди має падати, що тут сильно заморочуватись, і я йду під найближчі дерева, які ростуть поруч із будівлею вокзалу* (С. Жадан)) [ІК СУМ]. Лексема захищатися (захиститися) зі значеннями «обороняти, охороняти себе від нападу, замаху, удару, ворожих, небезпечних і т. ін. дій» і «відстоювати свої погляди, права, інтереси, честь і т. ін.» розширила свою семантику за допомогою семантики «те саме, що захищати 3 (прилюдно відстоювати твердження, судження тощо, висунуті в дипломній роботі, проекті, дисертації і т. ін.)» (*Один раз він уже захищався і... Професор нервово почесав лоб. – І... – ...провалився* (І. Росоховатський); *– Ти захистився, в тебе кандидатський диплом у шухляді. А що нам робити?* (Ю. Мушкетик)) [ІК СУМ].

Активно поповнюється розмовна мова й жаргонною, сленговою, фамільярною тощо лексикою, яка виникає й функціонує найчастіше в молодіжних колективах, поступово знаходячи й ширшу аудиторію. Чимало подібних слів та слів, ужитих із цими позалітературними значеннями, міститься і в сучасній українській прозі, тому виникає необхідність найуживаніші з них фіксувати в загальномовних словниках.

У дослідженому матеріалі жаргонні й фамільярні значення розширили семантичний обсяг, наприклад, таких дієслів, як *вишивати*, *замовляти* (*замовити*), *западати* (*запасти*), *заперти*, *запертися*, *звалювати* (*звалити*) тощо.

Лексема *вишивати* з відомим значенням «робити на тканині або шкірі візерунки нитками, бісером і т. ін.» поповнилася поширеним у сучасній українській прозі, а також у побутовому мовленні переносним, жаргонним значенням «вештатися, прогулюватися де-небудь» (*Протанцьовували повз мене перуанки, корейнки, малагасійки, марокканки та філіппінки;десь і моя згуба губата вишивала поміж них* (Ю. Андрухович); *Лікар порядний, піжаму дозволив носити, одна голь нещадима вишиває в трусах* (Є. Пашковський)) [ІК СУМ]. Дієслівна стаття *замовляти* (*замовити*), що мала в СУМі-11 чотири тлумачення, поповнилася досить уживаним у сучасній мовній практиці жаргонним значенням «організовувати замах на кого-небудь за допомогою найманого вбивці» (*– Припускаємо варіант, .. що хтось замовив її вбивство* (А. Кокотюха)) [ІК СУМ]. Слово *западати* (*запасти*), крім відомих уже прямих і переносних значень, розширило семантичну структуру на основі жаргонного вживання «закохуватися в когось, захоплюватися кимсь, чимсь» (*Він закохався. Запав, як тепер кажуть, на нашу Гламур. Знову став елегантний, завжди гарна краватка* (Л. Костенко); *Компанії потрібні гроші. Шукай спонсора. Може, серед олігархів знайдеться варіят, який запав на твоє ретро?* (Г. Тарасюк); *– То це ж чудово, Рашель! Схоже, Рахманов міцно запав на тебе* (О. Авраменко, В. Авраменко)) [ІК СУМ]. Жаргонне значення «відходити, від'їжджати куди-небудь» з'явилося в дієслівній статті *звалювати* (*звалити*). Це підтверджують контексти із сучасної української прози (*– З тобою нікуди не йду. Беру свої бабки і звалюю* (А. Кокотюха); *Можна було б звалити кудись за кордон, як зробили багато з її знайомих. Але те саме питання – що далі? – змушувало відкинути цю ідею* (І. Роздобудько)) [ІК СУМ].

Фамільярні значення розширили семантичний обсяг лексем *заперти* «занести, завезти куди-небудь чи розмістити, розташувати і т. ін. де-небудь або

невідомо де» (– *Він запер мене в оці гори, обставив дикими лісами, оточив вовками, жахами, приволік отого пса* (У. Самчук); *Так ми й дісталися до того цвинтаря, якого заперли від міста таки далеченько* (Валерій Шевчук); *Порозкошувала біднота єдиним обнадійливим сном! ще й на нові землі заперли* (Є. Пашковський)) [ІК СУМ] і запертися «зайти, заїхати куди-небудь (далеко або в не надто приємне місце)» (*Було дивно, що він, такий обережний, заперся серед ночі туди, де чорти на калачики не ходять* (М. Малиновська); *Він заперся в це село, де ні з ким словом перекинутись...* (Г. Тарасюк)) [ІК СУМ].

«З процесом пізнання, – зазначає В. М. Русанівський, – дедалі більше слів включається у сферу термінологічної лексики» [3, с. 170]. Не становлять тут винятку й дієслівні одиниці, хоча поява термінологічних значень для них менш характерна, ніж для іменників. У проаналізованому матеріалі на основі термінологізації виникли нові значення в дієслів, що їх вживають у царині інформаційних технологій. Це, наприклад, такі слова, як адмініструвати «здійснювати контроль та управління функціонуванням інформаційно-комп'ютерної системи, мережі» (*Великого значення набуває підготовка фахівців, здатних створювати, підтримувати й адмініструвати інформаційні системи* (з навч. літ.)) [ІК СУМ], завантажувати (завантажити) «передавати інформацію (дані, програми та ін.) з одного інформаційного пристрою до іншого з метою її використання або застосування під час виконання певних операцій» (*Для перегляду документації в інших форматах необхідні програми можна завантажити на цьому ж сайті* (з Інтернету)) [ІК СУМ], зависати (зависнути) «раптово переставати виконувати команди; переставати діяти (переважно про комп'ютерну програму, комп'ютер і т. ін.)» (*Мобільник чомусь часто зависає* (з Інтернету); *Комп'ютер завис під час збереження файлу* (з Інтернету)) [ІК СУМ], залити (залити) «виділяти кольором тло певної частини комп'ютерного документа» (*Внутрішню частину об'єктів таблиці можна залити різними кольорами* (з навч. літ.)) [ІК СУМ] та ін. Зауважимо, що оскільки слово зависати (зависнути) в наведеному значенні має яскраво виражений відтінок розмовності

й не є усталеним терміном з інформатики, а певним комп'ютерним жаргоном чи сленгом, то в словнику його ремарковано як «інформ.» і «розм.».

Не лише загальноживана лексика може ставати частиною фахової, термін також має здатність виходити за межі своєї галузі й детермінологізуватися, набуваючи «...ознак звичайного слова: втрачає суворо визначену системність, однозначність (коли вона була) і набуває якостей, яких він раніше був позбавлений, наприклад, емоційно-експресивного забарвлення тощо» [6, с. 109]. Таким чином з'явилися нові загальноживані значення, скажімо, у таких, зафіксованих СУМом-20, дієслів-термінів: *абсорбувати, абсорбуватися, адсорбувати, дрейфувати* та ін.

Дієслівний термін *абсорбуватися* «вбиратися, всмоктуватися; поглинатися», що належить до фізичної й хімічної царин, завдяки детермінологізації увійшов також до сфери загальної лексики зі значенням «приживатися, освоюватися де-небудь» (*Студенти повинні будуть на громадських засадах допомагати сім'ям нових репатріантів абсорбуватися в Ізраїлі* (із журн.); *Чехія уже стала частиною об'єднаної Європи і продовжує абсорбуватися в ній* (з газ.)) [ІК СУМ]. Дієслово *дрейфувати* «перебувати в дрейфі; маневруючи вітрилами, утримуватися приблизно на одному місці», що належало до морської термінології, на основі переосмислення семантики вийшло за межі спеціальної сфери й стало загальноживаним словом зі значенням «повільно рухатися, поступово переходити куди-небудь (в економіці, політиці і т. ін.)» (*Всі президентські республіки мають тенденцію до перероджування у диктаторські режими. Це явище характерне не тільки для Африки й Латинської Америки .. І Росія дрейфує в цьому ж напрямі* (Д. Павличко); *З роками Маман все більше дрейфує в бік невизначеної віри* (А. Дністровий) [ІК СУМ].

Отже, матеріал Словника української мови у 20-ти томах засвідчує, що семантична структура дієслова в сучасній українській мові розширюється переважно на основі переносних, розмовних значень, а також жаргонних, фамільярних і термінологічних. Більша частина таких слів активно функціонує в

розмовному та художньому стилях. Для підтвердження достовірності зроблених висновків у перспективі необхідно провести комплексне дослідження всіх семантичних змін у дієслівній лексиці, що міститься в реєстрі нового тлумачного словника.

Література

1. Журавлев В. К. Внешние и внутренние факторы языковой эволюции / В. К. Журавлев. – М.: УРСС, 2004. – 336 с.

2. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій половині XIX – на початку XX ст.: [монографія] / О. Г. Муромцева. – Харків: Вища школа, 1985. – 152 с.

3. Русанівський В. М. Структура лексичної і граматичної семантики / Русанівський В. М. – К.: Наук. думка, 1988. – 240 с.

4. Русанівський В. М. Інформаційно-лінгвістичні основи сучасної тлумачної лексикографії / В. М. Русанівський, В. А. Широков // Мовознавство. – 2002. – № 6. – С. 7–48.

5. Стишов О. А. Українська лексика кінця XX століття (на матеріалі мови засобів масової інформації): [монографія] / О. А. Стишов. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2003. – 388 с.

6. Чорновол Г. Явище термінологізація та детермінологізації в економічній терміносистемі / Галина Чорновол // Українська термінологія і сучасність: збірник наукових праць. – К.: КНЕУ, 2009. – Вип. 8. – С. 106–110.

Джерела

ІК СУМ Інструментальний комплекс «СУМ»
/ Режим доступу: <http://lcorp.ulif.org.ua/vll/>; перші п'ять томів у вільному доступі: <http://lcorp.ulif.org.ua/ExplS/>